

Юрій ГУМЕН

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

ЦЕРКОВНИЙ ФАКТОР ЯК РУЩІЙНА СИЛА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сто десять років тому Європу сколихнув перший великий військовий конфлікт, що вийшов далеко за межі континенту та увійшов в історію, як Перша світова війна. За сьогоднішніх реалій, важливо вивчити і проаналізувати усі аспекти даної історичної події. Не одне покоління істориків вже дало відповіді на більшість питань навколо цієї трагічної події. Так, з'ясовано передумови, причини, хід і наслідки війни, проаналізовано політичні, економічні, військові, дипломатичні, демографічні, соціальні аспекти. Ми хочемо акцентувати увагу на церковному аспекті. Більшість бенефіціарів Першої світової війни, це монархи – Великої Британії, Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та росії, а також уряди Французької республіки та США. Всього безпосередніми учасниками війни стали 38 держав із населенням 1,5 млрд мешканців [1] Понад чотири роки католики, протестанти, православні та мусульмани у складі збройних сил різних країн взяли участь у військових протистояннях.

Приводом до початку Першої світової війни стало вбивство австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини членом сербської націоналістичної терористичної організації. Коли, історики, розглядають цей випадок, то на перше місце виводять виключно політичний аспект, не акцентуючи увагу на церковний фактор. Спадкоємець престолу багатонаціональної імперії був фанатичним католиком, ще в 1901 р. він прийняв під своє піклування Католицький шкільний союз, неодноразово виступав за необхідність рішучої боротьби з *Los-von-Rom-Bewegung* (рухом «Геть від Риму») [2]. Така позиція Франца-Фердинанда викликала сильне обурення не лише неклерикальному товаристві Австрії, а й усіх мешканців імперії, що сповідували інші релігійні погляди. Вбивство престолонаслідника здійснено групою і з шести змовників активістами «Млада Босна». Усі вони були молодими людьми, підданими Австро-Угорщини, сербськими уродженцями Боснії, за релігією – православні [3].

Стверджувати про те, що акти вісти невеличкої таємної організації самостійно провели такий зухвалий терористичний акт, звичайно, не варто, адже особа ерцгерцога викликала неоднозначну реакцію, як всередині імперії так і за її межами. Звичайно, завжди, легше замовників теракту знайти ззовні, а тому імперські слідчі органи вказали на замовників – сербська терористична організація – «Чорна рука», що сповідувала пансербську ідею «Великої Сербії» – об'єднання всіх слов'янських народів Балкан в одну православну державу. Для цього збройним шляхом потрібно було витіснити з півострова Австро-угорську та Османську імперії [4]. Усі спроби Сербії уникнути відповідальності успіхом не завершилися. Австро-Угорська імперія, під тиском союзників, оголосила війну сусідній державі, що стало стартом великої війни. Те що, Австро-Угорська імперія зазіхнула на невеличку Сербію, «розірвало» суспільно політичні настрої в російській імперії і дало можливість царському уряду використати церковний фактор для консолідації суспільства навколо православної ідеї, а отже покращити монархічну систему, котра похитнулася через зовнішні фактори та революційну ситуацію держави з початку ХХ століття. Допомога братній православній Сербії виступала вдалим маскуванням далеко агресивнішим намірам російського імперіалізму – захоплення значної частини Австро-Угорщини, де компактно проживали слов'янські народи, повний контроль Балкан, захоплення Константинополя та контроль Середземномор'я [5].

Особливістю державного устрою російської імперії була так звана – теократія. Православна церква вже два століття була частиною державного апарату, а

імператор був паралельно главою церкви. Тому з перших днів Першої світової війни російські православні ієрархи кинулися розпалювати агресивні воєнні настрої. У церковному журналі «Волинські єпархіальні ведомості» в жовтні 1914 р. надруковано промову «Победа русской души», на так званій «патріотичній маніфестації» для харківського студентства, де стверджувалося, що православне смирення привело російську армію до перемоги, і тільки російська православна душа змогла надихнути на подвиги. Православні християни виявили мужність, хоча цар звав їх на смерть, отримувати тяжкі рани, бути в холоді і голоді, без сну і даху над головою. За сприянням харківського архієпископа Антонія великим накладом видано кілька брошур, де обґрунтовувалося необхідність приєднання Галичини, Буковини і Закарпаття до складу Росії [6].

Ще з кінця XIX ст. російське самодержавство активно заохочувало та сприяло розвитку москвофільського руху на територіях компактного проживання слов'янських народів Австро-Угорщини. У ході Першої світової війни москвофіли та інше населення західноукраїнських земель зазнали репресій з боку австрійської влади - як покарання за допомогу російським окупаційним військам або з превентивною метою. Ця сторінка української історії досить трагічна та має величезну актуальність сьогодні, показуючи, які методи покарання не слід використовувати щодо ненадійного населення. Одним з аспектів репресій австрійської влади проти москвофілів є ув'язнення багатьох з них, а також «підозрілих» українців, у концтаборах для громадян власної держави, якими були Талергоф, Терезін та інші. Відступаючи на початку Першої світової війни, австрійці вивезли понад 10 тис. осіб вглиб Австро-Угорщини. Інтернованих чекали голод, нелюдські страждання, смерть у в'язницях і концентраційних таборах. З метою локалізації «ірредентистів» у одному місці на заході Австрії спеціально створено ряд концентраційних таборів, серед яких виділявся своїми розмірами табір Талергоф у районі Граца в Штірії [7]. Він був створений з ініціативи намісника Галичини В. Коритовського для ув'язнення усіх політично підозрілих: у першу чергу – москвофілів, але потрапляло туди чимало українців. «Були тут, певна річ, і переконані «русифіли»..., але більшість була сіра маса, жертви дикої сваволі й насильства», – писав Д. Дорошенко [8]. Таким чином, українське населення Австро-Угорщини зазнавало переслідувань тільки за те що викликало підозру через віросповідання.

Успішні військові дії російської армії на першому етапі війни 1914–1915 рр. призвели до тимчасової окупації значної частини Австро-Угорської імперії, де проживало переважно українське населення. З одного боку, як помста за переслідування москвофілів, а з іншого, як спроба оправославлення, російська окупаційна адміністрація здійснила справжній терор керівництва та вірних Української греко-католицької церкви – переважно українського населення. Окупаційна влада одразу ж заарештувала й оголосила заручниками відомих українських діячів, котрі не забажали або не змогли евакуюватися: професорів, банківських службовців, вчителів і, зрозуміло, греко-католицьких священників. Але широкомасштабні переслідування українського руху почалися після програмної промови генерал-губернатора 14 жовтня 1914 р. Він оголосив, що «Галичина є російська земля, де вживання російської мови – обов'язкове». Українська мова була офіційно оголошена діалектом російської. Градоначальник Коломиї князь Лобанов-Ростовський заявляв: «Не існує ніякої української нації». Після таких заяв почалася політика тотальної русифікації, і зрозуміло, що одним з головних напрямків цієї політики була боротьба з Греко-Католицькою Церквою [9].

Згідно з уже згадуваним циркуляром про віротерпимість парафія автоматично переходила на православ'я. Жодного голосування парафіян з цього приводу провадилася. У тих парафіях, де священники виїхали до приходу російських військ, виїхали разом з відразу оголошувались православними. Ще одним дієвим способом переведення греко-католицьких парафій на православ'я були часті

короткотривалі арешти священників як політично неблагонадійних, під час яких відповідні парафії оголошувались покинутими і туди так само скеровувались православні священники. Непоодинокі були випадки заборони окремим священникам правити в церкві за греко-католицьким обрядом, хрестити дітей та хоронити покійників «для того, щоб зліквідувати їх вплив на населення і цим самим поліпшити умови для православної пропаганди» [9].

Відчутного удару Греко-Католицькій Церкві завдав арешт її предстоятеля митрополита графа А. Шептицького. Арештові передувало обшук у митрополичих палатах, під час якого були виявлені документальні докази того, що А. Шептицький був автором концепції створення нової всеукраїнської Церкви шляхом поширення Греко-Католицької Церкви на схід [9]. Утім, арешт митрополита був запланований ще до того, як російська армія вступила до Львова. Головною причиною арешту були плани митрополита щодо поширення ідей Берестейської унії в росії, а також і те, що він був для галицьких греко-католиків не тільки духовним провідником, а й визнаним українським політичним лідером [10].

Арешт російською окупаційною владою популярного в українському суспільстві митрополита зробив його живим символом страждань за віру й українську національну ідею [11]. Це спричинило мобілізацію та консолідацію українців, суттєво посилюючи антиросійські настрої на окупованих територіях. Якщо раніше галицькі українці не сприймали росію як явного ворога, то відтепер вороже ставлення до росіян стало дедалі сильнішим. Масові депортації українського населення в глибоку російську імперію, заборона діяльності українських національних організацій, невелика кількість випадків переходу греко-католицьких парафій на російське православ'я – все це переконало австро-угорську владу в лояльному ставленні українського населення до держави [12].

Переслідування українського населення за так звану «руську зраду» спонукали галицьких русинів остаточно визначитися з національною самоназвою – «українці». Більшість із них вважала за потрібне зберегти стару назву «русинів», проте з політичних міркувань – щоб уникнути змішування «русинів» із «росіянами», а «руської мови» з «руським язиком» – змушена була погодитися з новою назвою. Це означало, що галицькі русини подолали ще один етап у процесі формування національної самосвідомості й остаточно зупинилися на українському національній ідеї, свідомо дистанціювавшись від російської національної традиції та історії. Відповідно, до назви «Греко-Католицька Церква дедалі частіше додаватиметься означення «Українська» [12].

Церковний чинник, на прикладі цього фрагменту Першої світової війни показав як можна зробити Церкву частиною державної мілітаристської системи, і як церква може стати центром руху опору цілого народу за національне самовизначення та самоідентифікації. Подальші неуспіхи російської армії у протистоянні з арміями центральних держав в Європі призвело до втрати частини західних територій імперії та глибоку економічну та соціальну кризу в державі. Войовниче православ'я вже не могло зупинити крах самодержавства, перед викликами реалій військових поразок та економічних потрясінь населення багатонаціональної імперії. Поляки, прибалтійці та фіни, ще під час Першої світової війни не розглядали своє майбутнє в російській імперії. За першої можливості російське православ'я, по суті, зрадило самодержавство, в серпні 1917 р., всеросійський помісний собор вперше за понад 200 років обрав патріарха намагаючись зняти з себе відповідальність за розпалення війни [13].

Однак, за короткий час, до влади внаслідок військового перевороту прийшли російські соціал – демократи, на чолі з представниками єврейської інтелігенції. Вони, одразу, оголосили російське православ'я ворогом, котрого потрібно знищити. Не зважаючи на спробу «оновленого православ'я» на чолі з патріархом Тихоном стати незалежним від державної влади, церковні ієрархи намагалися

зберегти за собою пріоритетне становище серед інших віросповідань російської республіки [14]. Згодом увесь бюрократичний апарат більшовицької росії зосередився на ліквідації російського православ'я, як суспільного інституту. В урядовій «Газеті рабочего и крестьянского правительства» 23 січня 1918 р. він з'явився під назвою «Декрет ради народних комісарів РСФРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Декрет став логічним завершенням і водночас початком серії наступальних кроків щодо Церкви. [14]. Якщо в російській імперії православна церква фактично була релігійно-політичною організацією, то декрет позбавляв її впливу і на політику, і на суспільне життя.

Отже, церковний чинник мав значний вплив, як на початок, розгортання та завершення першої світової війни. Церковні громади країн-учасниць війни по-різному впливали на хід військових дій та їх наслідків. Наслідки війни показали, що майбутнє за помісними церквами тих народів, що після завершення війни підтримали прагнення своїх adeptів на боротьбу за незалежність після розпаду великих імперій Європи.

Список використаних джерел

1. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій : колектив. монографія / [С.С. Троян, С.Й. Бобилева, Н.В. Венгер та ін.]; наук. ред. д.і.н., проф. С.С. Троян. Київ: Кондор, 2017.
2. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Франц_Фердинанд
3. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перша_світова_війна
4. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорна_рука
5. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Росія_в_першій_світовій_війні
6. 1-а світова війна за матеріалами православних періодичних видань. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1212>;
7. Берест І. Виселенці та біженці з Галичини і Волині в роки Першої світової війни // Держава та армія: Вісник національного університету «Львівська Політехніка». Львів, 2006. № 571. С. 201–207.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). У 2-х ч. Ч. 1. Галицька Руїна 1914-1917 рр. Львів: Червона калина, 1923. 132 с.
9. Андрій Заярнюк, Василь Расевич. Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні : політичні, культурні та соціальні аспекти. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaiarniuk_Andrii/Halytske_hrekokatolytske_dukhovenstvo_u_Pershii_Svitovii_viini_politychni_kulturni_i_sotsialni_asp.pdf?PHPSESSID=42mscl8fkd0rbf1qal6q50jcf3
10. Редліх Ш. Невизнаний Шептицький // Тиждень. ua. 13 квітня 2012.
11. Духовний провідник нації: до 150 річчя від дня народження А. Шептицького (1865–1944) // Дати і події 2015, друге півріччя: календар знамен. дат № 1 (5) / Нац. парлам. б-ка України. Київ, 2014. С. 23–28.
12. Заярнюк А., Расевич В. Галицьке греко-католицьке духовенство у першій світовій війні: політичні, культурні та соціальні аспекти. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaiarniuk_Andrii/Halytske_hrekokatolytske_dukhovenstvo_u_Pershii_Svitovii_viini_politychni_kulturni_i_sotsialni_asp.pdf?PHPSESSID=42mscl8fkd0rbf1qal6q50jcf3;
13. Вікіпедія. російська православна церква URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/російська_православна_церква;
14. Алла Киридон Церква в умовах Першої світової війни. Рік 1917. URL: <https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/661/660>;